

Олег Кужман

*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара,
Україна*

РЕГІОНАЛЬНИЙ РІВЕНЬ У ТОПОЛОГІЧНОМУ РОЗМАЇТТІ ПОЛІТИЧНОГО ПОРЯДКУ ДЕННОГО: У ПОШУКАХ ТЕОРЕТИЧНОГО ОБҐРУНТУВАННЯ

Oleh Kuzhman

Oles Honchar National University of Dnipropetrovsk, Ukraine

REGIONAL LEVEL IN TOPOLOGICAL DIVERSITY OF POLITICAL AGENDA: SEEKING THEORETICAL JUSTIFICATION

The article aims to define essential characteristics of regional political agenda. Actuality of the consideration of the problem is that today, because of the process of decentralization particularly important is regional dimension of agenda, which is a key element for interrelation between national and local agendas.

It is shown that establishment of regional political agenda is under the influence of a group of factors – political culture, political communication, public identification, party and ideological preferences, etc. In turn, critical for formation and establishment of regional political agenda is a regional identity that is associated with a sense of complicity to the place of residence (origin). The main formator of regional political agenda is regional elite that by agenda setting creates or strengthens public interest in the specific problems, thus forming certain vectors of political development.

Key words: topology of political agenda, regional agenda, region, regional identity, regional elite.

Сучасна політична наука напрацювала досить великий досвід дослідження політичного порядку денного¹. Частіше всього порядок денний (agenda) і його встановлення (agenda setting) визначається як процес, що дозволяє виявити змістовний рівень репрезентації певної суспільної проблеми в трикутнику «мас-медіа – громадськість – держава». Порядок денний виникає на перетині зусиль ЗМІ, держави, соціальних і політичних інститутів, груп впливу. Крім цього, порядок денний піддається впливу неконтрольованих подій і раптових криз, впливу форс-мажорних обставин, тобто, визнаючи в цілому конструйованому порядку денного, дослідники відзначають його лабільність, чутливість до впливу гострих, важливих сюжетів, пов'язаних з актуальними подіями, явищами².

Незважаючи на достатньо детальну теоретичну проробку різних аспектів встановлення порядку денного, до сьогодні не розробленою залишається топологія порядку денного, яка представлена багатьма рівнями, які нашаровуються один на одній у різній комбінації. Множинність порядків денних обумовлена тим, що у процесі формування та встановлення політичного порядку денного, як правило, задіюється значна кількість суб'єктів, для кожного з яких може бути встановлено власний політичний порядок денний. У цій ієрархії важливе місце посідає регіональний рівень, який є ключовою ланкою, що взаємопов'язує різні порядки денні. Зважаючи на ці обставини, метою даної статті є визначення сутнісних особливостей регіонального політичного порядку денного.

Політичний порядок денний є невід'ємним атрибутом демократичного політичного процесу та суспільства; він являє собою політичний феномен, для якого притаманні публічність та процесуальність, що проявляються через взаємодію множини інших порядків денних, які

¹ Див.: Baumgartner, F.R., Jones, B.D. (2009). *Agendas and Instability in American Politics*. 2nd ed. Chicago: University of Chicago Press; McCombs, M., Shaw, D.L. (1972). The agenda-setting function of mass-media. *Public Opinion Quarterly*, 36, 2, 176–187; Kingdon, J.W. (1995). *Agendas, Alternatives, and Public Policies*. 2nd ed. New York: Longman.

² Дьякова, Е.Г. (2003). Массовая политическая коммуникация в теории установления повестки дня: от эффекта к процессу *Полис*, 3, 110.

взаємопов'язані між собою та динамічно змінюються. Встановлення політичного порядку денного являє собою набір тем, які є політично значущими в певний момент часу. Інакше кажучи, політичний порядок денний є сукупність «неполітичних» тем, які стали політичними, актуалізованими в політичному просторі. До цього варто додати ще й управлінський потенціал. У зв'язку з цим Д.В. Єфременко вказує, що мова йде про теми, які мають високі (хоча і не абсолютні) шанси бути переведеними в площину конкретних політичних рішень і дій¹.

Тобто політичний порядок денний – це концентроване вираження найбільш значущих, найгостріших проблем, які постають у той чи інший момент перед суспільством. Політичний порядок денний – це явище конкретно-історичне і динамічне, оскільки набір актуальних політичних тем постійно змінюється: актуальність одних проблем з часом росте, а інших – знижується. По суті, політичний порядок денний як сукупність проблемних питань, які потребують вирішення з боку органів влади і які постають предметом обговорення у засобах масової комунікації, містить три незалежних напрями:

1) Список проблем, на які органи влади звертають увагу. Тут існує три головні механізми привернення уваги влади: показники (тобто статистика), значимі події та ефект зворотного зв'язку (оцінна інформація, критика).

2) Список політичних рішень, які вже ухвалені або будуть ухвалені найближчим часом. При цьому враховуються такі критерії: технічна реалізація цих рішень, їх узгодженість з домінуючими в суспільстві цінностями, здатність побачити майбутнє.

3) Політичний напрямок, який складається з чотирьох головних елементів: громадська думка, політичні організації (здебільшого партії), виконавча влада і колективні переговори².

На думку Дж. Кінгдона, формування та встановлення порядку денного здійснюється лише за умов наявності всіх трьох напрямків, а також, коли проблема відома, політичне рішення вироблене, політична зміна прийнята в потрібний час і не має сильного спротиву в суспільстві. Він називає цей унікальний момент «політичним вікном», або «вікном політичних можливостей».

Політичний порядок денний – це сукупність питань життя соціуму, що актуалізовані в політичній сфері. При цьому атрибуція порядку денного в якості політичного означає лише те, що порушені проблеми потребують вирішення політичними засобами і не можуть бути розв'язані штатними методами. Під останніми розуміються способи вирішення проблем, які вписуються в арсенал засобів тієї суспільної підсистеми, з якої дана проблема походить, тобто для вирішення економічних проблем штатними будуть економічні методи, для вирішення соціальних проблем – соціальні і т.д.

З цього випливає, що політичного статусу набувають будь-які теми, які стають предметом дискусій у політичному просторі. Процес включення до політичного порядку денного питань початково не відноситься до владної сфери, але він є одним із проявів політизації суспільних відносин. Політичний порядок денний формується з «неполітичних» сюжетів, актуалізованих у політичному дискурсі.

На основі цих положень Дж. Діарінг та Е. Роджерс створили концепцію, що демонструє взаємодію між трьома конкуруючими між собою «порядків денних»:

- 1) політичного, який формує держава;
- 2) медійного, який формують засоби масової комунікації;
- 3) публічного, який формується у громадській думці під впливом двох попередніх порядків денних³.

Враховуючи ці рівні, можна виділити чотири основні етапи побудови політичного порядку денного⁴:

- на першому етапі виникає т. зв. приватне питання, яке має значення лише для групи людей, інтереси яких безпосередньо порушені;
- на другому етапі групи людей, чий інтереси порушені, організують кампанію в ЗМІ, спрямовану проти органів влади, які не вирішують (чи вирішують неналежним чином) проблему;

¹ Єфременко, Д.В. (2009). Дуумвират и формирование российской политической повестки. *Россия и современный мир*, 3, 5.

² Kingdon, J.W. (1995). *Agendas, Alternatives, and Public Policies*. 2nd ed. New York: Longman, 131.

³ Kingdon, J.W. (1995). *Agendas, Alternatives, and Public Policies*. 2nd ed. New York: Longman, 91.

⁴ Див.: Новакова, О.В., Пашина, Н.П. (2013). *Аналіз державної політики*: навч. посібник. Луганськ: Східноукраїнський нац. ун-т ім. Володимира Даля, 173-174.

тут приватне питання, яке стосувалося кожного громадянина окремо, починає трансформуватися в суспільну проблему, оскільки навколо останньої утворюється спільнота людей, які виступають її «носієм»;

- на третьому етапі суспільна проблема має отримати статус претендента на «питання до порядку денного» – для цього ініціативна група повинна привернути увагу суспільства, тобто розширити її соціальний діапазон;

- на четвертому етапі проблема потрапляє до публічного порядку денного, який, в свою чергу, розпадається на два типи – «дискусійний» («формується знизу») і «інституційний» («формується згори»).

Боротьба за формулювання питання до порядку денного багато в чому пов'язана з політичними конфліктами між зацікавленими гравцями, які повинні в підсумку створити «формулу узгодження інтересів», що обґрунтовує спільну інтерпретацію суспільної проблеми. Без подібних компромісів або консенсусів публічний порядок денний побудувати вкрай важко, оскільки без цього зміст рішення, в ході його підготовки, прийняття і здійснення може бути викривлено або знищено.

Інституційні порядки денні формулюються в різних органах влади, законодавчих і адміністративних, центральних та локально-регіональних з урахуванням політичних стратегій державних і недержавних акторів. Порядки денні діляться за сферами і предметами, повноваженнями і функціями на «горизонтальні» (за сферами влади) і «вертикальні» (за рівнями управління), в рамках яких відбувається розподіл різних проблем. Тут також дуже важливе місце займає система суспільних пріоритетів, де задається «матриця рангів проблем», що будується на основі сформульованих політичними лідерами стратегічних і тактичних цілей¹.

У процесі формування та встановлення політичного порядку денного, як правило, задіюється значна кількість суб'єктів, для кожного з яких може бути встановлено власний політичний порядок денний. Враховуючи політико-територіальний поділ, в Україні можна виділити три вертикальні рівні формування та встановлення політичного порядку денного: загальнонаціональний, регіональний (обласний) і місцевий (муніципальний). Найбільшими можливостями формування та встановлення порядку денного володіє загальнонаціональні органи влади. Проте сьогодні, з огляду на процеси децентралізації, особливого значення набувають і регіональні (обласні), і місцеві (муніципальні) виміри порядку денного.

Також на вищевизначені рівні політичного порядку денного останнім часом виявляє вплив глобальний порядок денний. Стаючи членом різних міжнародних організацій, сучасна держава обмежує свій суверенітет; підписуючи певні міжнародні угоди, вона бере на себе численні зобов'язання, які, зрештою, змінюють як окремі суспільні та державні інститути, так і всю систему публічного управління, сукупність державних політик відповідно до певних міжнародних стандартів. Як зазначає І. Романець, такі національні питання, як соціальне забезпечення, навколишнє середовище, обіг наркотиків і торгівля вже стали глобальними питаннями, які можуть вирішуватись лише в кооперації з міжнародним співтовариством як регулятором з політичного боку та транснаціональними корпораціями як економічно зацікавленими гравцями². При цьому глобальний рівень має прямий вплив не лише на загальнонаціональний, але і на регіональні і муніципальні рівні формування та встановлення політичного порядку денного, оскільки локальні ланки управління дуже чутливі до таких проблем, як захист навколишнього середовища, боротьба з бідністю та демографічні питання, налагодження торгівлі та розвиток промисловості.

Топологія порядку денного представлена багатьма рівнями, які нашаровуються один на одній у різній комбінації. Узагальнюючим терміном для позначення просторового аспекту порядку денного є територіальний порядок денний – це набір проблем суспільного розвитку відповідної територіальної локалізації, які ідентифікуються як гостроактуальні для індивідів, спільність яких ґрунтується на єдності території проживання, історії та традицій, соціокультурного досвіду, ціннісних орієнтацій та способу життя. Важливим є питання масштабу або кордонів тієї території, з якою індивід себе ототожнює (місцевість, місто, регіон, країна, світ).

Територіальний порядок денний може виникати по відношенню до об'єктів різного масштабу та змісту, такими як місце проживання, мікрорайон, район, локальна община, територіальна

¹ Новакова, О.В., Пашина, Н.П. (2013). *Аналіз державної політики*: навч. посібник. Луганськ: Східноукраїнський нац. ун-т ім. Володимира Даля, 179-180.

² Романець, І. (2015). Вплив глобалізаційних процесів на формування порядку денного. *Ефективність державного управління: Зб. наук. праць*, 43, 260.

група, селище, місто, регіон, країна, субконтинент, континент або навіть земна куля.

Важливе місце у цій ієрархії відіграє регіональний рівень, який є ключовою ланкою, що взаємопов'язує загальнонаціональний порядок денний з муніципальними порядками денними. Як правило, формування та встановлення регіонального політичного порядку денного здійснюється під впливом цілої групи чинників – політичної культури, політичних комунікацій, громадської ідентифікації, партійно-ідеологічних преференцій тощо.

При визначенні цього рівня принциповим є розгляд поняття «регіон». Найширші визначення регіону як певної території в рамках однієї держави чи групи держав, яка є однорідною за певними критеріями (економічними, демографічними, екологічними, етнічними, соціальними, культурними та іншими) і саме за цими критеріями відрізняється від інших¹. У багатьох визначеннях регіону фігурує такий необхідний компонент його характеристики, як населення з певною ідентичністю. Основними ознаками регіону є: спільна (певна) територія, певне населення, спільність історії, спільність природних умов, спільність проблем, що вирішуються².

У контексті визначення регіонального політичного порядку денного поняття «регіон» варто розглядати як певний простір політичної дії, який визначається, в першу чергу, адміністративно-територіальним устроєм держави. Проте це, очевидно, не є єдиним критерієм визначення змісту поняття «регіон» – необхідно враховувати особливості історичного розвитку, близькість політичної культури суб'єктів політичної дії. Тобто регіони стають об'єктом, де перехрещуються інтереси політичних сил, які діють як на регіональному, так і на загальнонаціональному та навіть транснаціональному рівнях. Тут проблема полягає у тому, хто зможе стати ефективним комунікаційним центром, кому вдасться нав'язати свої корпоративні інтереси (порядки денні) як основу «міжрегіонального консенсусу»? Причому це властиве не лише Україні та іншим пострадянським країнам, а й так званим демократичним країнам, про що свідчать дослідження зарубіжних авторів. Наприклад, О. Оффердал зазначає, що «в цілому місцеве самоврядування... стає дедалі більш інтегральною частиною загальнодержавної організації з надання послуг. Муніципалітети втратили свою роль автономної місцевої одиниці, яка займається виключно власними справами. Водночас їхнє значення у політичних системах... підвищилось»³.

Характеристику регіону можна здійснювати в різному змістовому полі:

- у філософському контексті як співвідношення частини і цілого;
- в соціологічному – як місцевий рівень інституціоналізації соціуму і його взаємодію з центром;
- в політико-правовому – як відносини суб'єкта політичної системи з державними органами управління;
- в політичному – як принципи реалізації владно-управлінських відносин на місцевому рівні.

Часто поняття «регіон» використовується поряд з такими атрибутами, як «місцевий», «провінційний», «периферійний», що є не зовсім коректним, адже за своєю якістю і впливовістю регіони бувають різними й не завжди другорядними. Більш адекватно поняття «регіон» фіксує відносини на масовому рівні політики, які відрізняються сукупністю природних й історично сформованих економічних, соціальних і культурних особливостей⁴. Тут безпосередньо здійснюється взаємодія влади і громадян, проявляється демократизм у формі самоврядування і реалізуються соціальні аспекти політичних відносин.

У Декларації з регіоналізму, яка прийнята Асамблеєю регіонів Європи 4 грудня 1996 р. визначається, що:

- регіон є територіальне утворення державного законодавства, що посідає наступний після держави рівень;
- регіон визнається конституцією або законодавством держави, яке гарантує його автономію, самобутність, повноваження і організаційний устрій;
- регіон виражає особливу політичну самобутність, яка може набувати різноманітних

¹ Керецман, В. (2001). Проблеми формування регіональної політики та регіонального управління в Україні *Регіональні студії*. Ужгород: Ліра, 1, 10.

² Косов, Ю.В., Фокина, В.В. (2009). *Политическая регионалистика*. Санкт-Петербург: Питер, 24.

³ Оффердал, О. (1999). Местное самоуправление в Скандинавии: достижения и перспективы. *Полис*, 2, 155.

⁴ Гордієнко, М. (2009). Проблеми ідентифікації регіону як суб'єкта політичної діяльності. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*, 44: Курасівські читання, 173.

політичних форм, відобразити демократичну волю кожного регіону;

- регіон сам вибирає своє керівництво і встановлює знаки відмінності його представництва¹.

У сучасних дослідженнях термін «регіон» використовують як територіальні спільноти усередині держави, як категорії її внутрішнього поділу. В цьому сенсі цей термін уперше вжито для позначення внутрішнього поділу Римської імперії. Отже, регіон розуміють як частину території країни, яка характеризується комплексом властивих їй природно-географічних, економічних та інших ознак². Головною ознакою регіону є цілісність. Йдеться про єдині географічні кордони, спільні культурно-історичні корені, тип мислення, поведінку, стереотипи, економічні зв'язки народів, що проживають у цьому регіоні.

У цьому плані основним критерієм диференціації регіонів є наявність чи відсутність необхідних ресурсів для самозабезпечення на основі власного соціально-економічного й інтелектуального потенціалу. За цим критерієм регіони диференціюються на три групи. До першої групи можна віднести ті регіони, які не тільки повністю забезпечують свої потреби, але й виробляють певну кількість продуктів, що перевищують реальні потреби населення і виробничо-господарського комплексу. Друга група охоплює регіони, які здатні задовольняти лише свої власні потреби. Третю групу становлять регіони, що не спроможні себе забезпечити і потребують дотацій з боку держави. Ця диференціація відображає соціальні процеси, що характерні для кризового суспільства, і проведена за принципом: жити за рахунок власної праці й засобів чи переважно за рахунок інших. Більшість регіонів України не є самодостатніми і звикли апелювати до центральної влади, а не вдосконалювати місцеві ресурси, обстоювати державницьку ідеологію³.

Люди, що проживають на певній території, мають усвідомити себе як «політичне ціле», тобто має бути вироблена політична ідентичність регіону. У цьому зв'язку П. Панов і Л. Фадеева пишуть: «Якщо населення усвідомлює, що певне коло політичних проблем розв'язується регіональною владою, а не Центром, і відповідальність за їх розв'язання лягає на регіональну владу, складається основа ідентичності – дихотомія «ми» – «вони»⁴.

У стабільних суспільствах регіональна ідентичність не домінує над загальнонаціональною ідентичністю, але в умовах трансформації суспільства, в кризових ситуаціях її роль підвищується, вона стає своєрідною захисною реакцією регіонів та індивіда на економічні труднощі, політику «центру» в економічній, культурній, мовній та іншій сферах. Тому втрата ідентичності в умовах глобальної конкуренції для сучасних суспільств стає екзистенційною загрозою, питанням «впізнання» та збереження себе у глобалізованому світі. Ідентичність як «ключовий елемент суб'єктивної реальності» (П. Бергер) стає важливим чинником внутрішньої та зовнішньої політики держав, оскільки забезпечує солідарність громадян, консолідацію суспільства.

Регіональна ідентичність пов'язана із відчуттям співпричетності людини до місця її проживання та/або походження. Як вказує М.В. Назукіна, регіональна ідентичність заснована на понятті «мала батьківщина» та може бути визначена як сукупність смислів, емоційних та ціннісних значень, яких набуває важливе для самовизначення людини місце⁵.

Крім регіональної ідентичності, джерелом регіонального порядку денного є наявність регіональної еліти, яка через встановлення порядку денного впроваджує необхідний для неї набір актуальних проблем у свідомість аудиторії, і тим самим створює або посилює інтерес суспільства до певних проблем і, відповідно, формує певні вектори політичного розвитку. У розумінні поняття «регіональна еліта» превалює функціоналістський підхід. Так, Ю. Бурімейко й А. Рибак вважають регіональною елітою таку «соціальну групу, яка представляє як адміністративно-управлінські

¹ Декларация Ассамблеи европейских регионов о регионализме в Европе, принятая 4 декабря 1996 г. Портал «Archive.mid.ru». <<http://archive.mid.ru/bdomp/sbor.nsf/fe3845c0f6d9b35443256c8a004e8835/0bb87e3076058a9443256c8a0047bc02!OpenDocument>>.

² Горбатенко, В.П. (упоряд.), Шемшученко, Ю.С. (ред.), Бабкін, В.Д. (ред.) (2004). *Політологічний енциклопедичний словник*. 2-е вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 562.

³ Гордієнко, М. (2009). Проблеми ідентифікації регіону як суб'єкта політичної діяльності. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*, 44: Курасівські читання, 174.

⁴ Панов, П., Фадеева, Л. (2006). Региональная политика: институционализация, трансформация, традиции. *Мировая политика: проблемы теоретической идентификации и современного развития*. Москва: РОССПЭН, 324.

⁵ Назукина, М.В. (2012). Локальная идентичность. *Идентичность как категория политической науки: словарь терминов и понятий*. Москва: РОССПЭН, 1, 140.

органи регіону, так і політичні, суспільні й громадські організації, діяльність яких суттєво впливає на соціально-економічний та науково-технічний розвиток регіону»¹. О. Токовенко і В. Пащенко, зазначають, що коли рішення, які ухвалюють еліти, «мають загальнонаціональне значення й від них залежить подальша доля народу, країни, то йдеться про національні політичні еліти. Коли ж рішення мають загально-регіональне значення, маємо справу з регіональними елітами»².

Таким чином, політичний порядок денний як невід'ємний атрибут демократичного політичного процесу та суспільства має багаторівневий характер – формування та встановлення політичного порядку денного відбувається на загальнонаціональному, регіональному і місцевому рівнях, які випробовують вплив глобального порядку денного. Регіональний рівень є ключовою ланкою, оскільки взаємопов'язує загальнонаціональний порядок денний з муніципальними порядками денними. Формування та встановлення регіонального політичного порядку денного здійснюється під впливом цілої групи чинників – політичної культури, політичних комунікацій, громадської ідентифікації, партійно-ідеологічних преференцій тощо. У свою чергу, вирішального значення на формування та встановлення регіонального політичного порядку денного набувають регіональна ідентичність, яка пов'язана із відчуттям співпричетності людини до місця її проживання та/або походження, і регіональна еліта, яка через встановлення порядку денного створює або посилює інтерес суспільства до певних проблем, формуючи тим самим певні вектори політичного розвитку.

References

1. Baumgartner, F. R., Jones, B. D. (2009). *Agendas and Instability in American Politics*. 2nd ed. Chicago: University of Chicago Press.
2. Burimeyko, Yu., Rybak, A. (1999). Aktual'ni aspekty formuvannya rehional'noyi politychnoyi elity. *Aktual'ni probl. derzh. upravlinnya*. Odesa: Aspropyrint, II, 50–55.
3. Deklaratsiya Assamblei evropeyskikh regionov o regionalizme v Yevrope, prinyataya 4 dekabrya 1996 g. *Portal «Archive.mid.ru»*. <<http://archive.mid.ru/bdomp/sbor.nsf/fe3845c0f6d9b35443256c8a004e8835/0bb87e3076058a9443256c8a0047bc02!OpenDocument>>.
4. Dyakova, Ye. G. (2003). Massovaya politicheskaya kommunikatsiya v teorii ustanovleniya povestki dnya: ot efekta k protsessu *Polis*, 3, 109-119.
5. Efremenko, D. V. (2009). Duumvirat i formirovaniye rossyskoy politicheskoy povestki. *Rossiya i sovremennyy mir*, 3, 5-18.
6. Horbatenko, V. P. (uporyad.), Shemshuchenko, Yu. S. (red.), Babkin, V. D. (red.) (2004). *Politolohichnyy entsyklopedychnyy slovnyk*. 2-e vyd., dop. i pererob. Kyiv: Heneza.
7. Hordiyenko, M. (2009). Problemy identyfikatsiyi rehionu yak sub"yekta politychnoyi diyal'nosti. *Naukovi zapysky IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy*, 44: *Kurasivs'ki chytannya – 2009*, 169-178.
8. Keretsman, V. (2001). Problemi formuvannya regionalnoi politiki ta regionalnogo upravlinnya v Ukraini *Regionalni studii*. Nauk. zb. Uzhgorod: Lira, I, 9-17.
9. Kingdon, J. W. (1995). *Agendas, Alternatives, and Public Policies*. 2nd ed. New York: Longman.
10. Kosov, Yu. V., Fokina, V. V. (2009). *Politicheskaya regionalistika*. Sankt-Peterburg: Piter.
11. McCombs, M., Shaw, D. L. (1972). The agenda-setting function of mass-media. *Public Opinion Quarterly*, 36, 2, 176-187.
12. Nazukina, M. V. (2012). *Lokalnaya identichnost. Identichnost kak kategoriya politicheskoy nauki: slovar terminov i ponyaty*. Moskva: ROSSPEN.
13. Novakova, O. V., Pashyna, N. P. (2013). *Analiz derzhavnoyi polityky: Navch. posibnyk*. Luhans'k: Skhidnoukrayins'kyy nats. un-t im. Volodymyra Dalya.
14. Offerdal, O. (1999). Mestnoe samoupravlenye v Skandynavyy: dostyzenyya y perspektyvy. *Polys*, 2, 155-167.
15. Panov, P., Fadeeva, L. (2006). *Rehional'naya polytyya: ynstytutsyonalizatsyya, transformatsyya, tradytsyy Myrovaya polytyka: problemy teoreticheskoy ydentyfikatsyy y sovremennoho razvytyya*. Moskva: ROSSPEN.
16. Romanets', I. (2015). Vplyv hlobalizatsiynykh protsesiv na formuvannya porjadku dennoho. *Efektivnist' derzhavnoho upravlinnya: Zb. nauk. prats'*, 43, 258-263.
17. Tokovenko, O., Pashchenko, V. (2009). Doslidzhennya rehional'nykh politychnykh elit: u poshukakh teoretichnoho obhruntuvannya. *Naukovi zapysky IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy*, 44: *Kurasivs'ki chytannya – 2009*, 108-116.

¹ Бурімейко, Ю., Рибак, А. (1999). Актуальні аспекти формування регіональної політичної еліти. *Актуальні пробл. держ. управління*. Оdesa: Аспропринт, II, 50.

² Токовенко, О., Пащенко, В. (2009). Дослідження регіональних політичних еліт: у пошуках теоретичного обґрунтування. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*, 44: Курасівські читання, 111.